

VILNIUS KAIP DVASINIO GYVENIMO FORMA

Brangus Tomai,

Du poetai, vienas lietuvis, kitas lenkas, užaugo tame pačiame mieste. Tai turbūt pakankama priežastis apie savo miestą kalbėti ir dargi viešai. Tiesa, miestas, kurį aš pažinojau, priklausė Lenkijai, vadinosi Wilno, mokykla ir universitetas var-tojo lenkų kalbą. Tavo miestas buvo Lietuvos TSR sostinė, vadinosi Vilnius, ir tu išėjai mokyklą ir universitetą kitoje epochoje, po Antrojo pasaulinio karo. Vis vien tai tas pats miestas; jo architektūra, apylinkių kraštovaizdis, jo dangus suformavo mus abudu. Negalima pašalinti tam tikrų, taip sakant, telūrinių įtakų. Be to, jaučiu, kad miestai turi savo dvasią, dvelkia savitumu, ir momentais, kada vaikščiodavau Vilniaus gatvėmis, man atrodė, kad tą dvasią beveik galiu užčiuopti pojūčiais.

Neseniai vienas mano draugų paklausė manęs, kodėl taip atkakliai grįžtu atmintyje į Vilnių, į Lietuvą, kas matyti mano eilėraščiuose ir prozos raštuose. Į tai atsakiau, kad, man rodos, čia nebus emigranto sentimentalumas, nes nenorėčiau ten nuvažiuoti. Be abejo, čia veikia ieškojimas tikrovės, nušvarintos laiko tėkmės, kaip ir Prousto, bet yra ir kitas paaiškinimas. Vilniuje išgyvenau savo vaikystę, kada galvojau, kad mano gyvenimas susiklostys kaip nors paprastai, ir tik vėliau viskas tame gyvenime pradėjo painiotis, taigi Vilnius man pasiliko išeities tašku kaip galimybė, normalumo galimybė. Dar be to, skaitydamas lenkų romantikus, jau turėjau neaiškų nujautimą savo būsimo nenormalaus likimo, nors ir labiausiai sužadinta vaizduotė tuomet nebūtų galėjusi numatyti nei mano asmeniškos nei istorinės ateities.

Noriu čia pristatyti asmenį, neturintį nieko bendra su Vilniumi, bet vis vien svarbų visiems europiečiams „iš ten“, t. y., iš kultūrų, kalbų ir tikybų sankryžų. Stanislawas Vincenzas buvo kilęs iš Pakarpatės, nuo Čarnohoros, kur jo šeima buvo emigravusi iš Provanso septynioliktame šimtmetyje. Susipažinau su juo 1951 m., kai mano Vilnius jau nebeegzistavo, Prancūzijoje, prie Grenoblio — kaip emigrantą, jį traukė kalnai, ir taip lyg ir užsidarė Vincenzų kelionių ratas. Taigi

buvau jautrus jo pamokymams. Nes nepriklausomai nuo darbų, kuriuos paliko, Vincenczas buvo keliaujantis išminčius, puikus pašnekovas, mokytojas ir beveik tikėjimo vadas įvairių tautybių žmonėms. Jis buvo priešiškas dvidešimtajam amžiumi — ne paisant to, o gal kaip tik dėl to, kad prieš Pirmąjį karą apėgynė daktarata iš Hegelio filosofijos Vienoje. Vincenzui svarbiausia buvo tai, ką Simone Weil vadina *erracinement**, ir kas yra nemanoma be tėvynės. Bet tėvynė — valstybė yra didelė, ir kai Vincenczas svajėjo apie „tėvynių Europą“ jis turėjo omeny mažus teritorinius vienetus, kaip jo numylėta Huculiščyna, apgyventa ukrainiečių, žydų ir lenkų, kraštai tarp kitko garsus ir tuoj, kad ten gyveno Baal Shem Tov, chasidizmo kūrėjas. Buvau tada mūsų pirmų pasikalbėjimų metu, labai skausmingoj būsenoj, ir Vincenczas padėjo man surasti žodžio „tėvynė“ prasmę. Nesu tikras, ar būčiau po kelerių metų, autoterapijos tikslais parašęs „Isos slėnį“, jeigu ne tie pokalbiai. Ir kaip Vincenczas visą savo gyvenimą pasliko įsiskaknięs savo Karpatuose, taip aš, bent mano vaizduotė, paslikau įškinimas Lietuvai.

Bet grįžtu prie mūsų ypatingo miesto. Gal pasiseks at-rasti jame koki nors testinumą nežinūrint psikeitimų. Gal pasvarstysim taip pat apie universitetą, kuriame abu studijavome ir kuris dabar svencia savo 400 metų sukaktį. Taip pat gera proga atvirai ir be diplomatinų išsiskaknięjimų pasikeisti pažiūromis apie lietuvių ir lenkų santykius.

Negalima Vilniaus išbraukti iš lenkų kultūros istorijos, atsižvelgus į Mickevičių, filomatų, Slovačkį, Pilsudskį. Ne kartą galvoju apie tam tikrą panašumą mano jaunystės Vilniaus ir Vilniaus prieš šimtmetį su viršum, kada per Aleksandro Pirmojo malonę jame veikė geriausias universitetas imperijoje. Tuo metu tai buvo masonerijos miestas — iš tikrųjų filomatų numaišinimas vyko tuo pačiu laiku, kai Aleksandras nusistatė prieš masonerią visoje carystėje. Filomatai palaikė ryšius su masonais per Kontrimą, universiteto bibliotekai, Apie masonų ložes savame, naujame Vilniuje žinojau, ir slapta organizacija „Pet“, i kurią buvau priimtas būdamas gimnazijos mokinyš, taip pat turėjo su jomis ryšių ir buvo politiškai nusiteikusi prieš „endekus“ (tautinius demokratų). Bet kai ne taip seniai sutikau savo buvusį profesorių, vieną jaunaisių mūsų teisės profesorių, Stanisławą Swianiewiczų,

iš jo sužinojau, kad veikė daug masonų ložų ir kad beveik visi profesoriai priklausė kokiai nors ložei. Aplamai mane nusteбіno Vilniaus masoniskumas jo pasakojimuose (o jis yra absoliučiai patikimas žmogus). Ar galima čia įžūrėti koki nors ilgalaikį Vilniaus pašaukimą, nežinau. Šiaip ar taip, jau vidurinėje mokykloje patekau i kažką panašaus i „ložę“ — to žodžio nevertojau tiksliaja prasme, bet juo pažymiu konspiracinę ir t. t. Tokia „ložė“ buvo ir Akademiniš Bastinų klubas, kuriame atsiradai tuoj po įstojimo i universitetą; o kiek vėliau, per didelį, kad ir trumpą, kairės bangos įsistūbavimą ankstyvame 1930-ųjų dešimtmetyje, K. I. arba intelektualų klubas, tarytum cele, koordinuojanti ir planuojanti veiklą, taip pat organizuojanti diskusijas Teisinių Sąjungos, t. y. teisės studentų, patalpose. Tose „ložese“ įžiūriu romantinį patikimą — svajonę, kad tie, kurie „geriau žino“ gali išgelbėti žmonių „iš viršaus“.

O dešinė, pasekėjai šukio Dievas ir Tėvynė, „šimtaprocentinio lenkiskumo“? Tokia buvo lenkiškai kalbančiųjų dauguma. Kalbos atžvilgiu anas Vilnius, filomatų laikais, turėjo būti lenkiškesnis negu mano, nežinau tik, ar apihinkinis kaimas buvo lenkiškas, kaip mano laikais, ar gudiškas. O gal lietuvių kalba (kaip žinoma, tose apylinkėse palapsnui išstūmta gudy kalbos) stekė arčiau Vilniaus. Pačiame mieste devynioliktas šimtmetis, rusų valdymo laikotarpis, paliko savo antspaudą, ir todėl sakau, kad anas anksstyvesnis Vilnius gal buvo lenkiškesnis. Nes vis dėlto beveik pusė mano Vilniaus gyventojų buvo žydai, o žymi dalis priėmė rusų kalbą arba tai kalbatai buvo pa-lankus. Dėl to ir buvo rusiškos gimnazijos mano Vilniuje šalia lenkiškų. Buvo taip pat viena hebrajų gimnazija, jeigu neklystu, ir kažkosios jidiš mokyklos. (Kaip be abejonės žinai, buvo viena lietuviška gimnazija, Vytauto Didžiojo vardo, ir viena gudiška). I rusiškas mokyklas savo vaikus siuntė žydų inteli-gentija, kuri buvo prisirūsi prie rusų kultūros — nes rusų Vilniuje buvo mažai, likučiai iš caro laikų ir saujelė emigrantų. Buvo ir kitos rusų liekanos, ta bjauri architektūra, specifinė rusiskam garbinzoniniam miestui, sudaranti toki didelį kontrastą su slavų skersgavrių senuoju Vilniumi. Pagrindinė gatvė

tuomet vadinosi Swiętojerski prospektu, ir dar kai buvau moksleiviui, kasdieninėje šnekoj vadinosi „Jerek“. „Jerek“ buvo ponų karininkų ir studentų pasivaikščiojimų vieta. Po to palaipsniui pripratom prie naujo gatvės pavadinimo: Micekvičiaus.

Palyginus Vilnių su kitais miestais, buvo pastebima jo specifika. Patalmininkas vadina Jeruzalę „užsidariusia savyje“, ir tai tinka ir Vilniui, ryškiam kontrastui su lygumos miestais, kaip Varšuva. Savo darnumu Vilnius primena Krokuvą, nors tų dviiejų miestų principas skirtingas, nes Vilniuje turgus ne miesto centras. Taip pat išsaugojau gana miglotas vaitystės ispūdžius iš Dorpato arba Tartu, gal klystu išnūrdamas kažką bendro su Vilniumi. Ir čekų Prahoje jaučiausi „vilnietiškiau“ negu Varšuvoje. Istorijoje gaisrai taip dažnai naikino Vilnių, kad galbūt pati padėtis dviiejų upių santakoje ir tarp kalvų suteikia miestui tą glandumą.

Kad Vilnius buvo provincija, o ne sostinė, gana stipriai jaučiau. Ir jeigu būtų buvusios sulenkintos visos tos emiškaitietuviškos ir gudiškos žemės, būtų ir likęs provincija. Šit, imkim Prancūziją. Žemės i pietus nuo Luaros nebuvo prancūziškos, kalbėjo *Oč* kalba, bet po užkaršavimo tryliktajame šimtmetyje, po kryžiaus karo prieš albigensus, buvo palaipsniui suprancūzintos. Dar devynioliktajame amžiuje visi kaimai kalbėjo tuo *patois* arba *Oc*, bet kai prieš keletus metus buvau *Loto* deparamente, sužinojau, kad tą kalbą moka kaimeliuose tik žmonės, vyresni negu keturiasdešimties metų. Tai buvo maquis kalba karo metu, labai naudinga, nes žmonės iš miesto, t. y., prancūzai, jos nesusprato. Pasakykim brutaliai: jeigu Lenkija nebūtų praradusi savo istorinės padėties, ji būtų sulenkiniusi visas žemes net iki Dnepro, lygiai kaip Prancūzija praplėtė savo kalbą iki Viduržemio jūros. (O vis dėlto kadaise Dante savo kalbą iki Viduržemio jūros „Dieviškąją Komedią“ poetų kalba, t. y., svajojo parašyti savo „Dieviškąją Komedią“ poetų kalba, t. y., *Oci*). Ir Vilnius būtų buvęs regionalinis miestas kaip Carcasonne (Karkasonas). Bet nesileiskime į įvairius istorinius „jeigu“ . Dvidešimtajame amžiuje lenkų nacionalistų politika etniškai nelenkikiškų žemių atžvilgiu buvo kvaila, nes vis dėlto Vilnius ir Lvovas buvo tik salos. Manau, kad šandien jauniems gana sunku suprasti prieškarinio Vilniaus salos charakterį: tarsi Lenkija, tarsi ne Lenkija, tarsi Lietuva, tarsi ne Lietuva, tarsi provincija, tarsi sostinė, nors visų pirma provincija. Ir šitiktųjų, Vilnius, kaip matau iš perspektyvos, buvo keistas su-

maištytu, susikryžiausių zonų miestas kaip Triestas ar Černo-vicei.

Užaugti ten nebuvo tas pats, kas užaugti emiškaiti viena-lytėse teritorijose, pati kalba buvo kitaip jaučiama. Nebuvo liaudiškos tarmės, valstietiškos ar miestietiškos, grynai lenkiškomis šaknimis, buvo „tuteišų“ kalba, juokinga, artimesnė gal gudiškai dvasiai negu lenkiškai, nors, tiesa, išlaikiusi daug paskyrų, kurie buvo bendroje lenkų kalboje 16-ajame, 17-ajame šimtmėčiuose, bet kurie Lenkijoje išėjo iš vartosenos. Žinoma, nebuvo griežtų ribų tarp „tuteišų“ kalbos ir šlektos kalbos (tos, kurią girėdėjo vaikystėje ir vėliau vidine ausimi Paržiuje Micekvičiaus), taip pat tarp smulkios šlektos kalbos ir tos, kuria šnekėjo dvaruose ir taipogi inteligentai, kilę iš dvaro. Bet visa tai tikrai buvo svėtima lenkų kaimiečių dialektui. „Tuteišikai“ kalbėjo Vilniaus proletarai, tai nepriminė Varšuvos liaudies kalbos, kur turbūt išliko kažkoks kaimietiškas substratas. Man, pavyzdžiui, toks poetas kaip Mironas Bialoszewskis yra egzotiškas, tų kalbos šaltinių neturiu. Surizikuosiu tvirtindamas, kad mūsų kalba buvo jautresnė taisyklingumui ir taip pat ritmo ir ritmo raškomui, dėlto 18-ojo šimtmecio poetų (Krasickio ar Trembeckio) vaiksi lenkų kalba buvo juntama kaip „savo“. Tai sunku išanalizuoti. O dėl manęs, sakyciau, mano kalbai turėjo įtakos priešimnasis rytų slavų kalbų pagundai, pirmausia rusų, ir ieškojimas registro, kuriame galėčiau su rytų slavų elementais konkuruoti — ritmo ir moduliacijos srityje. Nežinau, kiek priešimnasis rusų įtakai veikia tavo lietuvių kalbą. Žinau, kad ir man ir kiekvienam, kas turi jautrią rusų kalbai ausį, pasidavimas stipriam rusiško jambo „beat“ yra kenksmingas, ne tuo keliu eina pagrindinė lenkų kalbos srovė.

Vilniaus provincialumas. Labai jis mane slėgė ir ilgiausiai ištūktė i pasaulį. Todėl nereikia kurti mito apie numylėtą, prarastą miestą, jeigu jau nelabai galėčiau ten išverti. Kai tuometinis vaivada Bociańskišis išreikalavo iš Lenkų radijo Vilniuje, kad mane pašalintų iš darbovietės kaip politiškai nepatikimą, perversinį išvažiavimą i Varšuvą sutikau su palengvėjimu. Nes Vilnius buvo baises skyle: negirdėjai siaura bazė, atmetus žvąds, kabancius ir skaitancius jidiš arba rusiškai, ir „tuteišų“ liaudi, neskatancią nieko. Kas lieka? Trupuotis šlektiškos kilmės inteligentijos, apskritai gana bukos. Ir su tuo siejasi tautiškumo klausimas. Nes jeigu būtumėm save laikę lietuviais, tai Vilnius būtų

buvusi mūsų sositinė ir mūsų centras. Labai sunki problema, kaip žinai. Būtų buvęs logiškas toks sprendimas, kaip Suomijoje. Arčiau tų reikalų nežinanu, nežinanu kaip suomiai gimtąja švedų kalba tai sprendė, bet turbūt Helsinkis buvo jų centras, o ne Stockholm. Iš esmės būtų reikėję save laikyti lietuviais, kalbančiais lenkų kalba — ir tęsti naujomis sąlygomis, Mikevičiaus „Lietuva tėvyne mano...“. Tai būtų reikę kurti lietuvių literatūrą lenkų kalba, lygiagrečiai su lietuvių literatūra, lietuvių kalba. Betgi niekas to nenorėjo, nei lietuviai, grynbiškai pasisaukę prieš lenkų kultūrą, kurioje matė nutautimo pavojų, nei lenkiškai kalbantys, kurie paprasčiausiai galvojo, kad jie lenkai, ir su panieka žiūrėjo į „klausitukus“, „chlopy“ tautą. Nedaug buvo kitaip galvojančių asmenų, nors jie buvo labai idomūs, vertingi ir energingi. Mano Vilniuje tai buvo vadiniameji „krajočiai“, svajojantys apie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės tradicijos išlaikymą arba federaciją tų tautų, kurios kadaise įėjo į Lietuvos Kunigaikštystės sudėtį, kaip vienuite atsvarą Rusijai. Tie būreliai maždaug sutapo su Vilniaus masoniška visuomene. Tos savotiškos ideologijos istorija turi būti kada nors parašyta, bet jeigu sakau, kad tai įdomu, dargi žavinga, tai sakau dabar, ex post, nes kaip jaunas žmogus su višais avangardiniais polinkiais, susidomėjęs moderniąja poezija, prancūzų intelektualiniu judėjimu ir t. t., vietoje neskryčiau tam didesnio dėmesio. Be to, tai buvo judėjimas jau tada pralaimėjęs, paskutiniai aidai. Iš lietuvių pusės negalėjo susilaukti net simpatijos šešėlio, atrodė kaip „jogališkos idėjos“ tęsinys. Ir be abejonės, po sentimentalium prisiršimui prie Didžiosios Kunigaikštystės idėjos, daugelio šlektitiškos klimės „krajočių“ sąmonėje slėpėjo svajonė apie dominaciją. Vis dėlto Ludwikas Abramowiczus ir pora kitų buvo gilių žmonės ir nuosiirdžiai priešinosi lenkų nacionalizmui. Tai buvo plačios galvosenos paveldejojai, panašūs į apsišvietusius aštuonioliktojo šimtmečio žmones buvusioji Žečpospolioj. Nemanau, kad lietuvių pusėje buvo koks nors atitikmuo. Ten turbūt viskas buvo naujas nacionalizmas, neišvengiamai spazmatiškas. Vienaip ar kitaip, iš visų vilniečių, kalbančių lenkiškai, veni „krajočiai“ Vilnių laikė sostine, o ne provincija. O aš dabar galvoju: jeigu kas linki tam miestui gero, turi norėti, kad tai būtų sositinė — o tai automatiškai panaikina bet kokias lenkiškas pretenzijas į „lenkišką Vilnių“.

Turiu čia paliesiti tautinės išdavystės klausimą. Kaip žinai, ten kur pažeisti jausmai, toks priekaištas lengvai metamas, ir tikriausiai tai patyrei savo kailiu. „Krajočių“ idėja susilaukė išdavystės etiketės iš abiejų pusių — iš lenkiško ir lietuviško nacionalizmo pusių. Daug ką prisiminiau, kai su Adamu Ważyku buvau 1967 metais *Rencontre mondiale de poésie* suvaziavime Montrealyje ir pataikėm į intelektualinę Kvebeko aplinką, su jai būdingu prancūzišku faratistikumu, bet taip pat ir tada, kai po kelerių metų dalyvavau poezijos suvaziavime Rotterdame, kuriame susipažinau su daugeliu belgų, kalbančių flandiskai. Jie mieliau kalbėjo angliškai negu prancūziškai, tarp kitko jau geriau mokėjo anglų kalbą negu prancūzų. Prieš karą, mano studentavimo metais Paryžiuje, truputį kvepėjo „išdavyste“ mano apsilankymai Lietuvos pasuntintybėje pas Oskarą Milašį. Na, tas tai buvo lenkams „išdavikas“, ir mažiau, kaip toks priešiskumas persiduoda lyg elektros srovė, iš tikrųjų be žodžių. Čia visuomenė turi savo paslaptingus susižinojimo būdus. Bet Oskaro Milašiaus laiškei Christianui Gausui, kuriuos atradau Princetono universiteto bibliotekoje ir paskelbiau atskira knygelė Paryžiuje, duoda atsakymą į klausimą, kaip ir kodėl jis pasiskelbė lietuviu. Kada tai padarė, 1918 metais, nieko apie lietuvių tautinį judėjimą nežinojo. Paprasičiausiai pyko išgiręs, kad lenkai nenori pripažinti neprieklausomos Lietuvos (turėjo omeny, be abejo, Dmowskio vadovaujamus lenkus nacionalistus, kurie buvo aktyvūs diplomatinės sferose Taikos Konferencijos metu). Vėliau dirbo Lietuvos labui tarptautinėje plotmėje. Šiandien, žiūrint iš perspektyvos, manytų, kad jo pažiūra Vilniaus klausimu buvo teisinga. Vis dėlto, jeigu lietuviui ji ir gerbė, tai žiūrėjo į jį su nepasitikėjimu, nes jis nebuvo lietuvių kalbos žmogus, o lenkų. Taisybė sakant, prancūzų, dėl to ir galėjo rinktis. Jeigu aš pasiskelbčiau lietuviu, tai koks aš lietuvis, jeigu rašau lenkiškai? Tas nepasitikėjimas ir buvo priežastis, kodėl jis savanoriškai pasitraukė iš diplomatinės karjeros ir pastenkino kukliu patarėjo postu pasuntintybėje, nors vienu metu jam buvo pasiūlyta užsienio reikalų ministro vieta. Pastebek lenkų neatlaidumą — tai antra pusė. Neseniai, kai Lenkijoje Arturas Mičdyzreckis išvertė Oskaro Milašiaus apysaką „L'Amoureux Initiation“ ir buvo pradėta apie Oskaro kūrybą rašyti, pasi. odė laikrašty „Tygodnik Powszechny“ laiškas redakcijai, kurio autorius priminė, kad

su lenkiskumu Oskaras Milašius nieko bendro neturįs, nes jo išsivadėjęs.

Lietuvių išsvivijos spaudoje kai kas yra mane puldinėjęs — kam, nors Oskaro giminė, esu lenkas, o ne lietuvis. Iš kitos pusės, tarp lenkų esu ne kartą patyręs įtarimą, kad kažkas neįtarkoj su mano lenkiskumu. Ir turiu prisipažinti, kad truputis tiesos toje pažiūroje buvo, nors dar vaikas Rusijoje deklamavo: „Kto ty jesteš? Polak maly. Jaki znak twój? Orzel bialy“.. (Kas tu esi? Mažas lenkas. Koks tavo ženklas? Baltas erelis).. Rusijoje, apskritai su rusais, visuomet jaučiausi šimtaprocentiniu lenku, bet tai nesunku. Kas kita buvo, kai susiduriau su tautos kamieniu, su lenkais „iš Karalystės“. Mano santykiai su Lenkija buvo skaudūs, ne mažiau, o gal daugiau negu Gombroviciaus. Būty perdėjimas čia įžiūrėti kažkokį potraukį Lietuvai, iš tikrųjų tai lėmė mano asmeniškas likimas, vengimas plinai įsijungti į bet kokią žmonių bendruomenę, — tai yra, mano kupra, mano juosumas. Ir taip pat reikia čia maityti konfliktą su prieškarine lenkų inteligentijs, nes mano galvosena buvo gerokai tarptautinė ar kosmopolitinė.

Gana sunkur visa tai dabar atkurti. Veikė įvairios įtakos jau mokykliniais metais, pvz., skaitymas literatūrinių leidinių, kurie iš tikrųjų buvo ne lenkų inteligentijs leidiniai, o Lenkijos žydų — kalbu apie leidžiamus Varsūvoje, pvz., „Wiadomości Literackie“. Gal iš čia kilo mano ankstyvas maištas prieš Sienkiewiczų ir lenkų dvasią, kuri buvo *anima naturaliter eudectiana*. O studijų metais veikė Oskaro Milašiaus įtakai: jo politiniuose raštuose, paskelbtuose po mirties, galima rasti labai blaivių padėties įvertinimą. 1927 metais jis rašė, kad Lenkija galėtų suburti apie save Pabaltijo valstybes, Suomiją ir Čekoslovakiją, sudarydama su jomis glaudžias sąjungas, ir tuo būdu sukurų atsvarą vokiečių spaudimui, bet tam Lenkija turėtų atsidėti savo *messianisme national outrecuidant et chimerique*, ko nesugebą, ir todėl po kokių dešimties metų prieisanti prie katastrofos.

Apie dar vieną įtaką turiu papasakoti, ir tai bus ilgesnė istorija. Nesi pirmas mano lietuvis draugas. Yra faktas, kad studijų metais mane stipriai veikė lietuvis draugas, dargi ne iš Vilniaus bet, kaip tada sakydavo, iš „kauniškės Lietuvos“. Kaip jis pas mus pateko? Kaip žiniai, diplomatinų santykių tarp Lenkijos ir Lietuvos tada, kai buvau universitete, 1929—

1934 metais, nebuvo, siena buvo uždaryta, ir abidvi valstybės viena kitai krėtė pokšnus — Lenkija finansiskai remė „lenkiškumą“ Lietuvoje, Lietuva darė tą patį, palaikydama „lietuviškumą“ Vilniaus krašte. Susipažinau su juo 1929 m. teises filosofijos profesoriare, kuriam vadovavo docentė Einikūvna: straiga pradeda kalbėti aukštas vaikinas raginiais akiniiais, su kuokštu kanapinių plauku, lyg stengiasi kalbėti lenkiškai, bet tai iš tikrųjų rusų kalba su vokiečių priemaisiomis. Jo vardas Pranas Ancevičius arba Franciszek Ancewicz. O šiai jo istorija, labai liūdna. Jis buvo kilęs iš neturtingos valstiečių šeimos, pasiekė gimnaziją, susizavėjo rusų revoliucine literatūra (Gorkiu ir t. t.) ir tapo revoliucionieriumi. Dalyvavo Plečkaičio nepasisekusiame 1926 m. socialistiniame puče ir turėjo bėgti iš Lietuvos. Pabėgo į Vieną, kur gyveno Karlo Markso vardo dartininkų namų komplekse ir kur jam padėjo socialistai. Aplamai Pranas, arba Draugas, kaip aš jį (lietuviškai) vadinau, visą gyvenimą išbuvo radikalus vienietiško marksizmo stiliaus socialistas, ir tai jo tragedija. Nes, be abejonės, tai buvo žmogus, trokšantis politinės veiklos, o pasmerktas emigranto daliai. Vilniuje, viešinių lietuvių tarpe, jis buvo „sudegęs“, nes jė buvo lojalūs Kauno vyriausybei, o jis-tai vyriausybei buvo politinis nusikaltėlis. Savo ruožnu, lietuviai komunistai jo ypatingai neapkenė, nes baisiai juos erzino savo puikiu Tarybų Sąjungos reikalų pažinimu ir savo nuomonių statumu: todėl jė panaudojo savo įprastą metodą, šmeižta, paskelbdami jį „lenkų agentu“, provokatoriumi ir t. t. Paskleidė gandus, kad papirktaš, apmokėtas, nes iš kur ima studijoms pinigų? Bet aš su Draugu gyvenau tame pačiame aukšte studentų bendrabutyje Tauru kalne ir žinojau, kad jo menkos pragyvenimo lėšos (o Vilnius buvo ypatnagai pigūs miestas) ateidavo iš Amerikos, iš lietuvių spaudos, rodos antklerikalinės ir kairiosios, kuriai jis rašė korespondencijas (buvo užkietėjęs ateistas). Kai pinigų siunta veluodavo, Draugas skolingdavosi. Buvau taip pat liudininkas jo ilgai trunkančių ir sunkių depresijų, nes jame reišėsi nerotiskumas kartu su dideliais gabumais. Todėl mano pasikalbėjimai su Pranu — pastebėk, pasitaikė mano formavimosi metais — paaiskina kodėl, kai perskėliau į Varsūvą, žinojau dešimtyskių daugiau apie komunizmą negu visi mano kolegos literatūkarai sudėjęs, nes juk Pranas sekė viską, kas vyko už rytinės sienos. Ir žinoma, mano pažūra į Lenkiją ir lenkiškumą, savo

natūra „endekini“ ir parapijnį, turėjo būti kitokia dėl mano pažiūromų.

Nenorėčiau perdėti savo supolitinimo. Netikau bet kokiam politiniam sprendimui ar veikimui; už tai sau priekaištauau, bet niekad nepajėgiau nugalėti savo individualizmo ir pasiduoti organizacijai disciplinai. Pranas buvo Nepriklausomo Socialinio Jaunimo Sąjungos universitete pirmininkas, o vis dėlto aš neįstojau į tą organizaciją, tai yra, jis man kaip draugas buvo vienas dalykas, o jo revoliucinis tikėjimas — kitas.

Pranas apgyrynė teisės doktoratą ir pradėjo dėstyti Rytų Europos Tylimų Institute. Čia gera proga paliesi reikalus, kurie šiandien jau tikrai mišingai, t. y., lenkų politikos nenuoseklumus lietuvių, gudų ir ukrainiečių atžvilgiu. Reikalas tas, kad panašiai kaip ir Amerikoje, Lenkijoje tarpusavy rungsi įvairios jėgos, nors kevirtajame dešimtmetyje kasmet stiprėjo dešinė ir jos „sulenkimino“ programa su policiniais priemonėmis, net ligi žiaurios ukrainiečių kaimų pacifikacijos. Vilniuje lietuvių persekiojimu užsiėmė vaivada Bociańskišis — tai buvo jau po Pilsudskio mirties. O tuo pačiu laiku atsirado Rytų Europos Tylimų Institute, kuris buvo įsteigtas visai kitų jėgų, nors tiesa, jau užgožų įstipravusio fašistinės krypties nacionalizmo. Tos jėgos, kurios galima apibūdinti kaip liberalias, ne be masoniškų ryšių, buvo ištikimos Pilsudskio federacinėms svajonėms. Nebūtinai socialistinės ar masoniškos — pavyzdžiui, Swianiewiczus dirbo institute, panašiai kaip ir keletas kitų Stepono Batoro universiteto profesorių, o jis visą gyvenimą buvo karštas katalikas. Tam tikru laikotarpiu vaivadijos administracija pradėjo kai kuriuos lietuvius jėga deportuoti, paprasčiausiai permėsama juos per sieną į Lietuvą. Norėjo taip pat deportuoti Praną, o ten Kaune, žinoma, būtų pasodinę jį į daboklę. Kaip tik instituto žmonės jį apgyrynė. Mintis įkurti institutą buvo puikiai taisyklė, kuri reikėjo mokytis apie kaimynus, ki — kur ne kur, bet Lenkijoje reikėjo mokytis apie diplomantines tarnybas. Institute buvo destomi dalykai, kurie šiandien vadinas sovietologija, daug anksčiau negu ta šaka išsiplėtojo Amerikoje, t. y.; ekonomika, geografija, Tarybų Sąjungos santvarkos klausimai, taip pat istorija ir mūsų regiono kalbos: lietuvių, latvių, estų, gudų, Gana būdinga, kad kai mūsų grupės „Zagary“ buvę nariai Henrykas Dembińskišis ir Stefanus Jędrychowski buvo Vilniuje apšaukti k. munistais, taip pat truputį

vėliau, kai buvo patraukti į teismą, instituto vadams tai ne trukdė juos laikyti įdarbintus. Instituto sekretorius buvo mano žinodavo Stanislawas Baczyńskišis (busimo poeto Krzyszto Baczyńskišo tėvas), ultrakairysis, gana tipišką tam tikro mentaliteto žmogus: Pilsudskio pasekėjas, legionierius, lenkų sukilimo Silezijoje dalyvis, iš tos lenkų inteligentijos, kuri ėjo kovoti už nepriklausomą Lenkiją, vardan savo radikalių idėjų. Man atrodo, kad Pranas Ancevičius ir Baczyńskišis ypatingai gerai sugyveno, ir kad jis įkalbėjo Praną persikelti į Varšuvą, toli nuo vietinės administracijos persekiojimų, taip pat padėjo jam susirasti darbą, jau neatsimenu kuriame tyrimo institute ar bibliotekoje. Tai buvo, tarp kitko, prieš pat karą.

Studijų metais Vilnius man reiške Katedros aikštės apylinkes. Iš vienos pusės universitetas, iš kitos Rudnickio kavinė Młekičiaus gatvės kampe, ir šaliniais Rytų Europos tyrimų institutas. Mūsų universitete tęstinumas jautėsi labiau negu kituose lenkų universitetuose, išskyrus (Krokuvoje) Jogailos universitetą. Nes uždarymo laikotarpis po 1831 metų sukilimo kažkaip sutarumpėjo, dingo, ir gyvenome filomanių dvąsia. Užaugti Vilniuje, tai reiške tik iš dalies priklausoji dvidėšimtajam šimtmečiui, gal daugiausia kino dėka. Kartais man šiandien maišosi Akademijos Bastūnų klubas, o ypatingai Bastūnų seniory klubas, su Subravę (Nenaudėlių) klubu, kuri sudarė jauno Młekičiaus profesoriai. Net ir ložė „Uolusis Lietuvis“, man atrodo, tebeveikė mano laikais.

Paliginu su Vilniumi, Varšuva buvo bjaurus miestas, centrinuose kvartaluose ir kai kuriuose periferiniuose sklidinas žydų (amatininkų ir smulkų prekybininkų) arba lenkiško proletariato skurdas, ir negalėjo prilygti civilizuotiems miestams kaip gražioji čekų Praha, bet vis dėlto Varšuva jau buvo dvidėšimtasias amžius. Atvažavusiems iš Varšuvos, tokiems kaip K. I. Galczynskišis, Vilnius atrodė visiškai egzotiška. O aš Varšuva pasibaiečiau. Teisės studijų vidury mėnus išbuva Varšuvos universitete, ir tai buvo netikęs patyrimas. Neįsitaikiau egzaminų (pas profesorius, kurie negalėjo lygintis su vilniškiais) ir sugrįžau į Vilnių.

Ligi šiol negaliu sau atsakyti į klausimą, kodėl tiek metų praradau studijuodamas teisę. Buvo taip: įstojau į polonistiką, iš kurios pabėgau po dviejų savačių, ir nuo to laiko, kai užsirašiau į teisę, kvailas (lietuviškai?) užsispyrimas, gėda syki pra-

dėjus ką nors mesti, mane privertė išskentėti net iki diplomo. Teisė nuomet duodavo bendrą išsilavinimą, kaip šandien Amerikoje antropologija arba sociologija; teisė studijavo tie, kurie nelabai žinojo, ką toliau veikti. O humanistika reikalavo, kad sau pasakytum: ką gi, būsiu vidurinės mokyklos mokytoju. Jau nysteje būna didelės ir neaiškios svajonės, surkau būti blaiviam ir pasirinkti kuklią mokytojo profesiją. Jeigu šandien finkčiau, su dabartiniu patyrimu, pasirinkčiau ne polonistką ir ne filosofiją (o lankiau filosofijos paskaitas ir seminarus), o vadinamąją klasikine filologiją ir taip pat studijučiau hebrajų kalbą ir bibliistiką. Bet tuo metu lotynų ir graikų kalbos reikė tradiciskai privalomą programą; ir dėl to daugiausia senovės poetas, o man, pavyzdžiui, baisiai nuobodžios buvo graikų tragedijos, profesorių išverstos i lenkų kalbą. Virgilijus man apkarto mokymo cikleje, ir visa filologija man atrodė nuobodumo viršūnė. Šandien lotynų ir graikų kalbos (pastarosios pradėjan mokytis baigęs šešiasdešimt metų) man reiskia ką kita: priėjimą prie atsiminimo pasaulio ir krikščionybės pradu. Jeigu tada būtų atsiradęs protingas žmogus, kuris man būtų pavadovavęs, galbūt radęs nuobodumą būčiau praskapstęs. Ten buvo tikrai puikus graikų kalbos profesorius Stefanus Srebrny, ir pas jį turėjan studijuoti. O jeigu dar būčiau išmokęs hebrajų kalbą, būčiau vienas iš nedaugelio gerai išsilavinusių literatų. Vis dėlto teisė Vilniuje, mano nuomone, aukščiau stovėjo negu kituose lenkų universitetuose; tai reiskia, kiekvienais iš keturių privalomų metų iki diplomo bent vienas dalykas buvo labai geras. Tai yra: teisės teorija (docent Ejnik), Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės santvarkos istorija (Iwo Jaworskis), bandomiamoji teisė (Bronislawas Wroblewskis, kuris iš tikrųjų pasinaudojo tuo pretekstu dėstyti antropologijos kursą), teisės filosofijos istorija (Wiktoras Sukiennickis). Todėl Vilniuje, tiek vidurinėje mokykloje, tiek universitete, vis dėlto gavau pusėtinai gerą išsilavinimą, nors galėjo būti geresnis. Pastebėkime, kad mokslas po 1918 metų turėjo būti straiga improvizuotas, taigi neturko asmenų, kurie kažkokiu atsitiktinumu atsirado katedrose. Šiaip ar taip, nebuvo Vilniuje nė vieno tokio nerimto profesoriaus kaip išgarsėjęs Jarka Varšuvoje, kuris egzamininams liepdavo atmintinai išmokyti visą jo teisės teorijos vadovėli, ir nepraleisdavo studento, kuris atskakdavo „savo žodžiais“, nors tas jo vadovėlis buvo grynas vapatlojimas.

Svarbu, kai kalbame apie Vilnių, kad jis didele dalimi buvo žydiškas miestas. Visai kitokia būda negu Varšuva. Žydų kvartalas Vilniuje buvo labirintas siaurų gatvėlių, visai viduramžiškų, namai sujungti arkadomis, neįgyus grindings dvėrėjų, gal trijų metrų platumo. O Varšuvoje bjaurūs XIX šimtmečio nuomonami daugiaabučiai namai. Žydiškas skurdas Vilniuje mažiau krito i aki, bet tai nereiskia, kad jo nebuvo. Bet ne čia skirtumas. Vilnius buvo stiprus žydų kultūrinis centras su tradicijomis. Priminsiu, kaip tik čia, žydų darbininkų šuoksmuose (tu, kurie kalbėjo jidiš), prieš Pirmąjį karą susiorganizavo Bundas. Jo vadai Alteris ir Erichas vėliau buvo Stalino sušaudyti. Vilnius turėjo Žydų istorijos institutą, kuris persikėlė vėliau į Niujorką. Ir manau, kad Vilnius ypatingai prisidėjo prie hebraistikumo atgimimo Izraelyje. Tokiam miestie gyvendamas turėjan išgyti apie visa tai žinių, bet papročiai trukdė. Žydiškas Vilnius ir nežydiškas gyveno atskirai. Dar prisidėjo kalbėjimas ir rašymas ne ta pačia kalba. Būdamas studentu, buvau labai internacionaliskai nusiteikęs; bet tai buvo gana lėkštas nusiteikimas. Nieko nežinojan apie žydų istoriją Lenkijoje ir Lietuvoje, apie jų religinį magytumą, žydišką misticismą, kabalą, Ttk negreitai, Amerikoje, apie tai sužinojan. Tai parodo, kiek tos dvi visuomenės buvo atsiskyrusios, nes ką kalbėti apie kitus miestus prieškarinėje Lenkijoje, jeigu tokioje kaimynystėje likau ignorantu. Niekas, kiek žinan, nediršo Lenkijoje pasulyti, kad hebrajų kalba būtų dėstoma mokyklose kaip viena iš „klasikinių“ kalbų, kad būtų dėstoma intelektualinė Lenkijos žydų istorija arba netgi kad būtų skaitomas ir komentuojamas Senasis Testamentas; tokį būty akmenim užmušę. Ir jeigu žydų neapykanta lenkams, šalia keisto jų atlaidumo vokiečiams ir rusams, labai mane erzina ir skaudina, tai turiu prisipažinti, kad smulkus antisemitizmas — angliškai sakyciau pety, prancūziškai mesquin — gali tiek pat įstutinti, kiek nusikalstamojo pobūžio antisemitizmas, nes tai kiekvieną dieną jaučiamo.

Vilniosi, kad mano laiške rasi medžiagos refleksijai. Ir tu ir aš norime, kad lenkų ir lietuvių santykiai susiklostytų kitaip negu praelyje. Dvi tautos pergyveno baisius laikus, buvo nu-galėtos, pažemintos, sutryptos. Naujos kartos kitaip kalbėsis, negu buvo kalbama prieškariniais metais. Tačiau turime skaitytis su intercijos jėga ir su faktu, kad ideologinėje tušnum cje, kuri atsirado, nacionalizmas ir Lenkijoje, ir Lietuvoje ne kartą

sugrišį į prastą vagą, nes kiekvienos tautos istorijoje yra pasikartojančios motyvai, patterns. Aštonioliktojo šimtmečio gale Lenkijoje prasidėjo skilimas ir reformos ir sarmatų stovyklas, ir tas skilimas įvairiomis formomis išliko ilgi šandien, nors sąlygomis, kur nėra viešo forumo ar tik pusiau viešas, definicijos dingsta. Galbūt Paryžiuje „Kulūros“ išleista Adamo Michniko knyga „Bažnyčia, kairė, dialogas“ pažymi to skilimo galą. Nes vis dėlto mūsų šimtmetyje, bent iki 1939 m., Bažnyčia buvo sarmatiško mentaliteto, iš kurio kilo modernusis nacionalizmas, pagrindinė atrama. Dabar ryškėja nauja sąjunga. Bažnyčia Lenkijoje darosi stipriu pažangos jėgų centru, o pažanga toje srityje varkoje negali reikšti nieko kito, tik veiksmingą žmogaus gyrimą. Bet tie labai komplikuoti pasikeitimai per dieną neįvyksta. Jie taip pat neleidžia konstatuoti priekarinio tipo nacionalistinių nuotaikų staigaus išnykimo daugelio klerikų tarpe.

Liepvai 1918—1939 metų laikotarpy nemėgo viso to, kas man buvo Vilniuje artima: „krajovę“, federacinių svajonių, regionalizmo, masonų-liberalų, kurie kadaise nuėjo su *anima* kitu. Kaip man atrodo, jie verčiau būtų turėję reikalą su *anima naturaliter endeciana*, nes tada bent aiškiai matomas priešas. Gal jų buvo teisybė, nesprėsiu. Tačiau, būtent toji linija, o ne sarmatinė, šandien teikia lenkų lietuvių draugystės viltį. Ir galiausiai, Jerzy Giedroyc, paryžiškės „Kulūros“, kurios seniai esu bendradarbis, redaktorius, politiškai yra kilęs būtent iš tos linijos.

Czesław Miłosz

Brangus Česlovai,

Isvažiavau iš Vilniaus prieš pusantų metų, ir nežinia, ar į tą miestą grįšiu; šiaip ar taip, negrįšiu artimiausioje ateityje. Vienas mano bičiulis, irgi naujasis emigrantas ir gana ambicingas sovietologas, tvirtina, jog didžiuliai pakitimai Rytu Europoje gali įvykti stačiai per kelerius metus. Tada mūsų emigracija natūraliai baigtųsi. Nors esu veikiančiu optimistas, su tuo požūrinu nesutinku: viskas, be abejo, užtruks, turime pripažinti prie antrojo gyvenimo Vakari oše. Kai kuriais atžvilgiais jis primena vilties mirtinį gyvenimą. Susitinkame žmones, kurių neturėjome vilties šiame pasaulyje susitikti, o su senaisiais pažįstamais esame išsi-

skyrę maždaug amžinai. Rysiai su jais yra kiek spiritistiški. Nuo mūsų nutolsta senieji peizažai; tuo tarpu matome daiktus, apie kuriuos turėjome labai miglotą supratimą. Rašau šiuos žodžius Venecijos viešbutelyje, keli žingsniai nuo San Marco. Jei prieš penkerius metus kas man būtų pasakęs, jog šičia rašysiu Tau laišką, būčiau atžėgęs, kad tai negirdėtai gyvos vaizduotės įrodymas.

Dar atsimenu kiekvieną Vilniaus skersgatvį; galėčiau pereiti per tą miestą nesidarydamas į šalį, mąstydamas apie kažką savo, bet suraščiau ten viską. Beje, kartais tai darau per sapną. Tačiau miestas negrįžtamai nuo manęs traukiasi: žinau, kad jis keičiasi, bet tuose pasikeitimuose jau nedalyvauju. Pradedu jį matyti paprastesniu, bendresniu ir gal istoriškesniu pavidalu. Neįjuntu nostalgijos. Kada ryžausi emigruoti, daugelis man sakė, jog nostalgija yra baisus dalykas; nemeluodamas atsakėčiau, kad jaučiu siaubingą nostalgiją Prancūzijai, Italijai ir taip toliau — stipresnes nebūs jau niekada. Esu laimingas, girdėdamas Venecijos varpus ir žinodamas, kad po penkių minučių gahu vėl pamatytį San Giorgio Maggiore — gal patį gražiausiąjį pasaulyje fasadą. Nenorečiau grįžti į dabartinį Vilnių — tiesą sakant, negalėčiau ten išverti. Bet myliu tą miestą ir dabar tikrai imu suvokti, kad jis irgi yra Europos dalis. Mudu pažįstame ne tą patį Vilnių; net galima pasakyti, kad tai du diametraliai priešingi miestai. Toks absoliutus pasikeitimas nėra dažnas dalykas. Manau, kad Varšuva, nors ir buvo visiškai sugriauta, pasikeitė mažiau. Gal iš dalies analogiškas Vilniaus likimui yra Gdanskio ar Vroclavo likimas (ir žymiai blogesnis — Karaliaučiaus likimas). Ten irgi pasikeitė gyventojai, kalba, civilizaciniai modeliai; be to, sąkysime, prieškarinis Dancigas turėjo lenkišką užnugarį ir kažkoki lenkišką substratą, lygiai kaip Vilnius, priklausydamas istorinei Lietuvai, susilietė ir su etnografinė Lietuva. Bet viskas yra nauja. Žinoma, liko dangus, Viltija (kuri vadinasi Neris), net smėlio sekulmos toje vietoje, kur į Nerį įteka Vilenka arba Vihnelė; liko kai kurie medžiai — daug medžių; bet kas gi dar? Tiesa, pasiliko architektūra. Tantai yra svarbu.

Manding, kaip tik architektūra suteikia miestams aurą; visa kita — gyvenimo silius, net kraštovaizdis ir klimatas: kažkokia prasme yra architektūros funkcija. Vilnius — baroainis miestas. Tačiau barokas, apskritai imant, reikalauja erdvės, distancijos,

yra, turime priaugti ligi pareigos pojūčio, ligi protingo ir oraus gyvenimo, ligi kažkokios savos, nemechaniškos vietos jeigu ne erdvėje, tai laike, ir tas augimas yra labai sunkus, kas mirksintis galime ir pralaimėti. Tai pirmiausia dvidešimtojo amžiaus totalitarizmų pasekmė. Vienas iš tų totalitarizmų apsirėškė kaip tik nuosarkioje Thomo-Manno tėviškėje, bet tai atskiras klausimas.

Nesu kilęs iš Vilniaus. Gimiau Klaipėdoje, iš kurios manotėvai buvo priversti išvažiuoti 1939 metais, kai tą miestą ir apylinkes užėmė Hitleris. Tada buvau dvejų metų. Vaikystę, kitaip tariant vokiečių okupaciją, praleidau Kaune. Bet paskui jau yrtau yliniečių, kaip ir tūkstančiai lietuvių, kurie per karą ir pokažo suvažiavo į savo istorinę sostinę. Miestas jiems buvo visai nepažįstamas. Prieš karą, kaip žinoma, tarp Vilniaus ir nepriklausomos Lietuvos beveik nebuvo ryšių. Tiesa, egzistavo Vilniaus miltas, reikšmingas lietuviškajai vaizduotei — apie tai vėliau, bet čia jau kita dimensija. Taip pat egzistavo ir net egzistuoja senieji lietuvių vliniečiai; tai idomi žmonių grupė, tačiau nedidele ir tūrbūt jau išmiršanti. Todėl gyvenimas Vilniuje nuo pat pradžių buvo sunkus jaugimas į naują dirvą. Na ir iš viso tai buvo chaosas.

Kaip sakiau, pusėje miesto plytejo griuvešiai. Senajame „Jereke“ buvo sudegintas kas antras namas. Tačiau tenai kyšojo medinis kinas „Helios“ (dabar maždaug toje vietoje stovi gana pompatiška naujoji Vilniaus opera). Šitos gatvės vardo istoriją pridėra nupaskaiti atskirai. Lietuviškoji valdžia pavadinu ją Gedimino gatve, palikdama Mickevičiaus vardą jos tęsiniai Žvėryne. Kažkur apie 1950 metus buvo paskelbta, kad darbo žmonių masėms prašant vardas bus pakeistas — gatvė vadinsis draugo Stalino prospektu. Tą išdidų vardą ji turėjo ligi XX suvažiavimo. Tada vienas pradedantis grafikas, kuri šiek tiek pažinėjau, surašė valdžiai petičiją, siūlydamas grįžti prie senojo pavadinimo. Ji tuojau pat išmetė iš instituto; senu papratimu jis pateko į rekrūtus, kitaip tariant į Raudonąją armiją, iš kurios grįžo palūžęs. Tiesa, dirbo savo profesinį darbą, bet sirguliuavo ir mirė, kaip pakūždomis buvo šnekama, deli to, kad kažkur šiaurinėje bazėje gavo per didelę radioaktyvių spindulių dozę. Gatvė pagaliau virto, žinoma, Lenino prospektu. Tačiau mano kartai visada vadino ir tebevadinu ją „Gediminke“. Reikia pasakyti, kad Gediminas oficialiai irgi liko, nes gavo Katedros alkiškę.

Tuo būdu religija buvo išbraukta iš žemėlapių, o lietuviškasis nacionalizmas, nors ir nevisiškai likviduotas, atsidūrė jam priđerancioje antroje vietoje.

Visas žydų getas (ir Vokiečių gatvė, nedelsiant pavadinta Muziejaus gatve) buvo fantastiška negyva erdvė, tikriausiai gana panaši į pokarinę Varšuvą. Senosios sinagogos sienos dar stūksėjo, bet jas tuojau pat nugriovė. Griovė ir įvairius kitus dalkus, nevisai atitinkancius naująją tvarką. Vieną rytą pamatėme, kad dingo Trys Kryžiai — naktį juos išsprogdino. Pradžioje buvo suremontuotos, paskui nuverstos trys šventųjų statulos nuo Katedros frontono: spauda išaiškino, jog pirmąkartame Suokos-Gucevičiaus projekte jų nebuvo (tai, beje, teisybė, bet valdžiai labiau rūpejo kryžius, kuri nuvertė taip pat). Būdamo užsimenama apie kažkokią didžiulę magistrą, kuri jungianti stotį ir Antakalnį; kaip tik tos būsimos magistrinės linijoje turėjo atsidurti Aušros Vartai ir dvi bažnyčios — Dominikonų ir šv. Kotrynos. Taip pat buvo kalbama apie tikro tarybinio dangoraižio statybą Lukiskėse, vietoje šv. Jokūbo (toki dangoraižis spėta pastatyti Rygoje). Po Stalino mirties tie gražūs projektai kažkaip savaime išnyko. Bet visą miestą apsiarė pilki standartiniai namai, šalia kurių caro kareivinių architektūra atrodė gana padoriai; tokie namai palyginti sėkmingai sudarkė Antakalnį ir vietomis ėmė sprausis net į istorinį centrą, sakysime, kaip tik į Muziejaus gatvę.

Mano mokykla, buvusi jezuitų gimnazija, stovėjo tos gatvės gale, tarytum sala tarp griuvešių. Ji buvo didelė, labai niūri, ir mano atsiminimai iš to meto yra gan prasti. Įvairios paauglio amžiaus krizės sutapo su minėtoju pasaulio nenormatumo, kažkokio pakrypimo pojūčiu. Jau pirmąją mokslo dieną grįždamas namo paklydau griuvešiuose, ir tas varginantis bejėgiskasis klaidžiojimas ieškant namų, trukęs bent keturias valandas (negalėjau pasiklausti kelio, nes žmonių mačiau mažai, be to, niekas nekalbėjo lietuviškai), virto man tarsi privačiu simboliu. Vilniaus gyventojai tuo ankstyvuoju periodu buvo labai negausūs; antra vertus, tai buvo neaprašoma magma. Žydai žuvo beveik visi; lenkai gana masiškai vyko į Lenkią (arba į Sibirą), liko veikia proletarai, na ir lumpenai; lietuvių priklausė arba naujajam tarybiniam elitui, arba inteligentijos likučiams, dažnai palūžusiems ir įgašdintiems; atsirado daug rusų ir kitokių imigrantų — valdininkų, okupacinių karininkų su gražiomis

perspektyvų; miestai toje epochoje planuojami jau naujoviškai. Vilniaus barokas — tai barokas ant viduramžiškų pamatų; mat gatvelių tinklas yra viduramžiškas — viskas čia kreiva, ankšta, panna. Virš to labirinto stūksa galingi kupolai ir bokštai, priklausa visiškai kitam šimtmečiui. Niekas čia nepasirodo iš karto: kažkokios bažnyčių dalys, pasvirę mūrai, perkirsti perpus siluečiai, tai šmekšo už kertės; tarp drėgnų ir nešvarių koridorių šauna i dangų puiki baltą šv. Jono varpinė arba atsiveria nedidukė klasistinė aikštė. Miesto istorija ir tautiniai santykiai — lygiai tokia pati painiava. Beje. Tu gerai tai žinai. Mano mokyklos laikais pusė to Vilniaus buvo sugriauta, bet visos bažnyčios per kažkokį stebuklą išliko. Artilerijos ugnis sunaikino vieną iš dviejų dalių šv. Kotrynos bokštų, tačiau po kurio laiko ir jis buvo atstatytas. Žinoma, tarybų valdžia uždarė daugumą bažnyčių — ir engė ten popieriaus ir degtinės sandėlius, paskui nevisada sėkmingai dalį bažnyčių pritaikė muziejiniams reikalams; bet šiaip ar taip pasiliko išorė. Miestas yra labai saugęs su savo aplinka: giedrą dieną gerai matyti, kad frontonų linijos atspindi tenykščių miškingų kalvų liniją, o gal tai ji jas atspindi. Kažkada parašė, kad debesy virš to miesto irgi yra barokiniai. Tavo teisybė. Nenorėčiau užtrukti ties tuo baroku. Vilniuje esama visų Europos stilių (išskyrus romaniką), net geros kokybės. Miškus iš tikro keistas, bet siliai puikiai sugyvena. Mokykloje domėjaisi tuo gana rimtai. Pažinau ne tik visus Vilniaus architektūros paminklų, bet beveik kiekvieną langą ir koloną. Ėmiau suprasti architektūrą — šiaip ar taip geriau negu kitus menus; kiek pralavinau regimąją, erdvinę vaizduotę (muzikinės, deju, neturiu). Keli mano draugai irgi linko prie architektūros; galėdavome išsis valandas žaisiti, spėliodami stilius, amžius, net dešimtmečius, arba mintinai išskaičiuodami įvairias Vilniaus idomybes. Svarbi parama ščia buvo Mikalojaus Vorobjovo knyga, išleista 1940 metais. Profesorius Vorobjovas po karo emigravo į JAV ir tenai nusizūdė (jo maloni dukra gyvena Niujorke, visiškai netikėtai susitikau ją pačią pirmąją dieną tame mieste). Jo knyga, išspausdinta tik lietuviškai, yra maždaug Vilniaus Ruskinas arba Muratovas. Paskui mačiau daug miestų, ir „Vilniaus liga“ man šiek tiek praėjo. Bet prisipažinsiu, kad blogiausiomis gyvenimo dienomis, jau būdamas suaugęs, tiesiog eidavau į Skargos kiemą, i aikštę prie šv. Ona ar prie šv. Teresės, stovėdavau ir žiūrėdavau: ir tai padėdavo visuomet.

Ši ta panašaus dabar randu Italijoje. Topografiškai Vilnius labai primena Romą. Netgi turi kaip ir Roma pagoniškųjų paminklų sluoksnį. Pacinosisu čia mažą anekdotą. Prieš karą buvo surengta lietuvių studentų ekskursija po Europą: vienas ekskursijos dalyvis ją labai įskalbinaigai aprašė. Jo apraše randame štai koki sakini: „Atvažiavome i Florenciją: miestas dailus, panašus i Vilnių, nors ir blogesnis“. Juokingiausia bene bus tai, kad aš su juo beveik sutinku. Šiaip ar taip, Florencijos ir Vilniaus kultūrinė zona yra ta pati, Vilnius priklauso tam pasauliui, kuriam priklauso Florencija. Rusija yra visai kitokia, gal išskyrus Peterburgą, bet Peterburgas tai sudėtingas reikalas. O dėl Tardu ir Talino — mano manymu, jie turi su Vilniumi labai mažai bendro (išskyrus vienodą nelemtį): tai veikiau skandinaviškoji Europa.

Šit, Vilniaus architektūrą aš gana anksčiau pradėjau suvokti kaip ženklą. Ji kalbėjo apie kažką ir kelė kažkokius reikalavimus. Tai buvo aukšta, praeitis keistoje ir netikroje dabartyje, tradicija pasaulyje, staiga netekusiame tradicijų, kultūra akultūriname pasaulyje. Nėra čia ko slėpti — didelė dalimi lenkų kultūra. Bet ir italų, vokiečių, prancūzų kultūra; pirmiausia krikščioniškoji kultūra (tatai aš supratau vėliau). Sakai, kad Tau Vilnius yra normalumo galimybė. Man jis niekad nebuvo normalumas. Nuo vaikystės labai supirai, nors ir neiškiai ju tau, kad pasaulis yra pakrypęs, išvirts, suluosintas. Paskui pradėjau galvoti — tiesą sakant, galvoju ir dabar, — kad gyvenime jau po pasaulio pabaigos, kas, beje, neatpalaiduoja mūsų, nuo jokios atsakomybės. Mano Vilniuje buvo tikrai enklavų, duodančių šoki toki supratimą apie tą žlugusį normalų pasaulį. Žinoma, normalumas iš viso yra reliatyvus daktas, ir aš įtariu, kad žmonių gyvenimas niekada normaliai nesusiklosto; kiekvienas apie tą normalumą kada ne kada pasvažoja, nors tai visuomet buvo idealus vidurkis, nesutampas su faktais. O mūsų epochoje labiausiai neįtikėtini likimai yra gal dažniausiai, atseit normaliausi.

Neseniai perskaičiau Thomo Manno esė „Liubekas kaip dvasinio gyvenimo forma“. Thomas Mannas kalba apie ramų, dvasinių, visada ieškanų vidurio kelio: tame pasaulyje reikšmingos tokios kategorijos, kaip protas, pareiga, namai. Be abejo, nes, vatai yra pasikeitę. Tos kategorijos, nebėra mums duotos, nuo pat pradžios“, tradicikai; jos gali būti tikrai užduoties; tai

dukterimis, taip pat ir paprastų žmonių, gyvenančių elgetiškai arba blogiau. Iš „tuteišų“ ir rusų kalbų, lietuvių kalbos nuotrupų kūrėsi naujas keistas žargonas. Miestas buvo „bandiškasis“ ir pavojingas. Dažnai plykstelėdavo mušynės, ypač suvedinėjant tautines sąskaitas. O pirmiausia jautė sunkią valdžios ranką.

Jutau ją, be abejonės, kitaip negu dauguma, nes mano šeima buvo tarybinio elito dalis, bet vis dėlto jutau. Naudodamasis gana turtinga tėvo biblioteka, domėjaisi daugybe dalyku. Bet netrukus turėjau susiorientuoti, kad esama neegzistuojančių (mat, uždraustų) pavardžių ir neegzistuojančių (mat, uždraustų) problemų. Tatai mane siūtinio ir žeminio. Poroje knygų, net iš klasikinės graikų literatūros, radau užteptą vertėjo pavarde. Paklausiau tėvą, ką tai reiškia; jis atsakė, jog tokias egzempliorius nusipirko Maskvos antikvariate, o apie vertėją nieko nežino. Žymiai vėliau patyriau, jog tai Adrianas Piotrovskis (Tadeušo Zielinskio sūnus), žuvsis stalininių valymų laikotarpiu. Kito klasikinės graikų literatūros vertėjo, ši syki ir lietuvių kalbą, irgi nederejo-garsiai mintėti, nes tai buvo nepriklausomos Lietuvos prezidentas Antanas Smetona. Bet ką čia bekalbėti apie Smetoną — juk oficialiai neegzistavo (nes buvo priešiška ir negera) daugiau negu pusė lietuvių literatūros; pakui supratau, jog rusų taip pat. Neegzistavo tautinė ir religinė problematika, o tai, savaime aišku, išgainini sužadino manytį gana gyvą susidomėjimą ir viena ir kita. Neegzistavo taip pat dauguma pasaulio kalbų. Prancūzija arba Anglija buvo man grynai literatūrinės sąvokos, maždaug kaip Jules Verne'o salos, beje, Lenkija irgi. Jūs buvo tiesiog išgalvotos ar geriausiu atveju likusios praetyje; dabartyje tebuvo kažkokis nediferencijuotas ir visiškai nepriemamas (mat, priešiškas) plotas. Jau baigus universitetą man pateko i rankas knyga „Visas Vilnius 1913 metais“. Vienaime iš jos pirmųjų puslapių radau ilgoką sąrašą užsienio miestų, i kuriuos iš Vilniaus galima nusipirkti tiesioginį geležinkelio bilietą. Mane sudomino, kiek gi tų miestų liko. Pasirodė, kad du: Karaliaučius ir Lyovas.

Visaip buvo ravima praeitis ir skiepijamas naujas mentalitetas. Lengva suprasti, kad čia dar negana kryžių vartymo arba kinų „Casino“ ir „Adria“ netiketo pervadinimo „Maskva“ ir „Spalio“ (tiedu nauji vardai išiko ligi pastarojo meto). Naująją ideologiją, prievarta grūdo visais imanomais metodais, ir dar taip, kad žmogu specialiai nužemintų, parodytų, jog jis nieko ne-

vertas. Seni mokytojai ir universiteto profesoriai, dusdami iš bejėgisko nirusilio, kartojo daiktus, kuriais netikėjo ir kurių žmogui gal iš viso nedera sakyti. Poetas Putinas, jau nebejaunas ir visų gerbiamas, kurį laiką tylėjo, bet vėliau pradėjo spausdinti tai, kas reikalauja. Romane apie 1863 metus prakišo sakini, kuris daug kam padarė įspūdį: kad tauta turi subręsti ne tik laisvai, bet ir vergijai. Man tas sakinyas atrodo kapitulinaiškasis. Nerikta pratinis prie vergo rolės. Beje, Putinas rašė i stalčių elite-raščius, kurie dabar išplaukia emigracijos žurnaluose. Vertė Mickevičių, posėdžiavo Mokslų Akademijoje ir buvo katarsi-fiskai nelaimingas; mirė po daugelio metų tokio gyvenimo. Jam buvo iškeltos oficialios laidotuves.

Kias poetas, Sruoga, pateko i vokiečių kacetą, iš kurio grizo i Vilnių. Suspėjo parašyti knygą apie savo nuotykius, gana įdomią, cinišką, truputį panašios tonacijos, kaip Borovskio knygos. Rašytojų susirinkime vienas partinis veikėjas pasakė — nei daugiau nei mažiau — kad vokiečiai tikriausiai buvo teisūs, laikydami tokius žmogelinkščius kacetuose. Sruoga patyrė šoką ir netrukus po to susirinkimo mirė.

Buvo keletas narsių žmonių — arba tokių, kurie vis vien neturėjo ko prarasti, kaip senas rusų emigrantas, religinis filosofas Karsavinas; savaime aišku, jie žuvo. Bet žūdavo ir kiti. Pagaliau buvo priprasta prie visko — prie privalomų demonstracijų, netikrų draugysčių, prie specialios kalbos, diametraliai priešingos tam, kas iš tikrųjų turima galvoje. Įsivyravo sumiesčiomėjimas ir reliatyvi ramybė. Žmonės — beje, pirmiausia išsilavinęs sluoksnius — laiko kasdieninį melą denėrais, kuriuos lenka mokėti ciosortui, jeigu norima pakenčiamai gyventi, ir nemato čia moralinės problemos. Gal kaip tik to valdžiai ir reiki-o.

Tai naujo, jau postalininio laikotarpio reikškins. Bet reikia atsiminti, kad Lietuvoje stalinizmas iš esmės mekad nesibaigė; suminkštėjo, praėjusiame dešimtmetyje netgi labai, bet liko tuo pačiu, kuo ir buvęs. Manau, jog situacija Lenkijoje vis dėlto yra kitokia. Truputį kitokia ji netgi Rusijoje. Lietuvių inteligenti-joje vyruoja bejėgiskumo jausmas ir visiška demoralizacija. Neįsivaizduoju Lietuvos TSR Mokslų Akademijos nario, kuris pasėktų Sacharovu, nors be abejonės esama tokių, kurie juo dvasioje žavisi. Beje, čia paranku teisingai: Sacharovas yra rusų reikalas, Lietuva yra okupuota šalis, turinti savo problemų, ir

viskā, privālu aukoti, idant būtu išgelbēta lietuvių kalba ir kultūra, — atseiti, reikia tupėti ramiai. Tik nežinia, ar tuo būdu išgelbēta kultūra bus ko nors verta.

Lietuvių rezistencijos centras yra kitur. Šičia grįžtu prie pokarinio Vilniaus ir prie asmeninių atsiminimų. Gan dažnai girdečiau apie partizanų karą Lietuvos miškuose. Tiesą pasakius, tai irgi turėjo būti draudžiama tema, bet partizanų karas buvo taip įsisiūbavęs, jog nebeimanoma buvo apie jį visai tylėti. Suprantama, valdžia stengėsi ne tik užgniaužti partizanus, bet ir visokiems būdais apspjaudyti. Ji tai daro lig šiol: tikriausias kelias į pasisekimą oficialioje lietuvių literatūroje arba kine yra partizanavimo suslykštinimas, kartais gana klasiingas, nes su tam tikru gerai apskaičiuotu tiesos procentu. Tas karas buvo traagiškas ir nematytai žiaurus. Girdečiau ir apie masines depor-tacijas; tai jau buvo griežtai uždrausta tema, bet žinojau, jog žmones pirmiausia sodiečius, veža į Sibirą, kur jų laukia sunkus gyvenimas. To negalima buvo nežinoti. Dingo dėl mano klasės draugai: jų namuose išgirdau, jog abu su šeima išvežti, nes jų tėvas pasirodė esąs senosios Lietuvos karininkas. Buvo išvežtas į Sibirą mano tėvo brolis; tėvas stengėsi jį ištraukti, bet nesėkmingai; netrukus jis mirė, po daugelio metų grįžo tik jo našlė su dukra. Išnykdavo pažįstami, priklausę senajai inteligentijai. Kai kurie grįžo; gana didelė jų dalis dabar rašo itin lojalius daiktus.

Kalbi apie keturiasdešimtųjų metų nusikaltimą. Abu žinome, kad didžiausią masą tas nusikaltimas įgijo po karo. Buvo deportuotas, kaip tvirtinama, kas šeštas lietuvis. Tai siejosi su kolektyvizacija, bet ne tiksliai: pirmiausia stengtasi kartą visiems laikams atpratinti tautą nuo bet kokių mėginimų spręsti savo likimą ir netgi apie jį galvoti. Sekėsi nevisišškai, ir dabar jau galima pasakyti, kad aplamai nepasisekė. Bet ne dėl valdžios kaltės.

Partizanavimas buvo beviltiškas reikalas. Vakarai, kaip žinome, nesidomėjo Baltijos kraščių padėtimi. Tu raišei apie tą pa-dėjų krygoje „Pavergtas protas“ ir už tai kiekvienas lietuvis turi būti tau dėkingas; deja, to deramai nesiklausyta. Net ir da-bar skaitau Vakarų spaudoje katastrofiškai kvalius elaboratus Baltijos valstybių tema. Vakarai kažkaip įpratę manyti, jog Rusija visada buvo ir dėl šventos ramybės turi būti tose terito-rijose, o visa kita yra nereikšmingas epizodas. Tiesa, pasitaiko ir protingesnių balsų, gal dažniau negu tada: tai jau išganingas

Solženicyno ir panašių į jį poveikis. Lietuva po karo neteko daugiau kraujo, negu kitos Baltijos valstybės, bet gal kaip tik dėl to liko iš jų labiausiai užsispyrusi. Karas miškuose truko ilgi Stalino mirties, o iš esmės ilgiau: paskutimeji partizanai laikėsi praktiškai ilgi mėsy dienų.

Po to karo liko nedaug istorinės dokumentacijos; jeigu ji egzistuoja, tai pirmiausia žinomųjų archyvų gelmėse. Tokios informacijos beproiškai bijomas. Prieš keletą mėnesių Vilniuje buvo teisiama buvęs partizanas Balys Gajauskas: jis gavo penkiolika metų daugiausia už tai, kad rinko archyvine medžiagą apie miško karą (reikia pasakyti, kad prieš tai jis jau atsedėjo savo dvidešimt penkerius metus). Pokario laikotarpiu girdejojme, kad partizanų rankose yra pirmiausia rajonai ir pievakarais nuo Vilniaus, kažkur apie Druskininkus. Aplink Vilnių lietuvių partizanų nebuvo arba buvo žymiai mažiau, nes gyventojai čia nesijautė esą lietuviai; tuo tarpu kurį laiką čia klajojo Armia Krajoja, kurios santykiai su lietuviais nevisada buvo geri. Bet pačiame mieste funkcionavo lietuviškas pagrindis. Suprantama, aš neteko apie jį nežinojau ir tik dabar pradėdu šį tą patirti; bet jau tu kažką tokio ore. Į kalėjimą pateko poetas, artimas tėvo draugas Kazys Boruta, nes kažin ką žinojo ir neįskundė. Ta pavarde Tau nėra sveima — kiek atmenu, senais laikais esi vertęs Borutą į lenkų kalbą. Po Stalino kalėjimo Boruta liko doras vyras: kai lietuvių rašytojų susirinkime buvo niekinamas Pasternakas, jis vieništelis atsisėjo ir išėjo. Borutos draugė Ona Lukauskaitė pateko į teismą drauge su juo ir gavo dešimt metų. Po Stalino mirties išėjo iš kalėjimo. Neseniai, turėdama daugiau nei septyniasdešimt, įstojo į lietuviškąją Helsinkio grupę.

Suprantama, pagrindis buvo infiltruotas. Daug siūly rankose laikė vienas KGB agentas; šandien jis verčiasi teismo medicina, daktaru pasakius lavonų preparavimu. Žinau, kad tai skamba pernelyg literatūriškai, ir vis dėlto tai tiesa. Pagaliau viskas buvo sumalokinta. Man bestudijuojant universitete tai buvo pra-egitės reikalas, žmonės sėdėjo Gulage arba gulėjo po žeme; liku-siųjų tarpe vyko kažkoks prisitaikymas ir stabilizacija, juo la-biau kad režimas, tartant Achmatovos žodžiais, irgi rinkosi labiau vegetarinę dietą. Bet, jei neklvystu, penkiadešimt devintaisiais metais studentų susirinkime mums buvo pasakyta, jog atskleista organizacija, kuri filologijos fakultete varė priešiską veiklą. Tos organizacijos nariai šnekėjosi savo tarpe apie Lietuvos reika-

lus ir, rodos, rašė kažkokius atšaukimus. Neatirėjan ryšių su tais žmonėmis, net nei vieno jų nebuvo matęs, bet tada jau buvau perėjęs politinę mutaciją, taigi pajutau jiems simpatiją. Rezistencija ruseno daug metų; jau nebe ginkluota, bet idejinė rezistencija. Laikau ją vienintele morališkai leistina, be to, vienintele rezultatyvia. Tauta negali sutikti, kad ją lauzytų, spjaudytų jai į veidą ir lieptų už visa tai džiaugsmingai dėkoti. Neįmanoma išrauti normalių žmogiskų refleksų, ypač kai turime reikalą su lietuvišku užsispyrimu, kuris net priežodyje minimas, ir su tradiciniu, gerus septynis šimtmečius ugdytu atsparumu. Pastarasis metas neįtikėtinai prąždo lietuvių savilaidą: o tai rodo, jog pasipriešinimas gavo naują ir svarbią dimensiją. Kaž-kaip jau sunku nebekreipti dėmesio į to krašto likimą. Žinau, jog tai nėra lietuvių inteligentijos nuopelnas; šiaip ar taip, čia nusipelne ne ta inteligentijos dalis, kuri yra matoma. Egzistuoja, net labai dažnai pastatko sumiešionėjęs homo sovieticus, kuris kukliai (arba ir nekukliai) turėja, drebedamas priiminėja gimines iš užsienio, o laikui bėgant ir pats ima užsienin važinėti. Jis tyliai ir mirtinai neapkenčia rusų, bet būtent rusų; sistema jam yra paranki, be tos sistemos jis nežinojų ką daryti, bent kuri laiką. Bet egzistuoja ir kiti žmonės — daugiausia iš paprastųjų.

Pažinočiau vieną jų — Viktorą Petkų. Priskirčiau jį prie ypatingiausių asmenų, kokius gyvenime esu regėjęs. Tas stambus flegmatiškas žemaitis praleido Gulage penkiolika metų. Pirmąsyk pateko ten dar nepilnametis už ryšius su pogrindžiu, nors nebuvo laikęs rankose ginklo. Po Stalino mirties buvo paleistas, bet netrukus vėl sumtas, ši kartą už tai, kad turėjo subversyvios literatūros. Prie minėtosios literatūros priklausė Selma Lagerlöf ir lietuvių-rusų poeto Baltrušaičio knyga, išspausdinta 1911 metais. Petkus sėdėjo aštuonerius metus (tuo tarpu Baltrušaitis, lygiai kaip ir Lagerlöf, buvo reabilituotas). Išėjęs, žinoma, negavo normalaus darbo, bet surinko vieną iš geresniųjų Vilniuje lituanistinių bibliotekų. Įstojimą į Lietuvos Helsinkio grupę laikė natūraliausiu daktu, nors be abejonės suvokė, kaip ir visi, kad pateks į kalėjimą pirmasis. Buvo areštuotas. Jo teismas vyko vienu metu su Ginzburgo ir Ščaranskio teismais — tarp kitko, šiedu buvo jo bičiuliai (Petkus taip pat bičiulavosi su Sacharose, vū ir iš viso nebuvo rušofobas). Tada jau būvau Vakaruose, Prancūzijoje; beveik nieko negalėjau jam padėti, tik tai kas ry-

tas skaitiau visus man prieinamus laikraščius ir jautau, kaip Petkaus figura diena iš dienos auga. Jis neatstakinėjo į jokius teismo klausimus. Davė suprasti, kad tai jo manymu okupacinis ir neteisėtas teismas, su kuriuo bendradarbiauti ir netgi bendrauti nepiridera. Paskui tiesiog tylėjo arba miegojo. Gavo naują penkiolikos metų terminą.

Šit, Vilniuje dažnai patirdavau labai nesmagų jausmą, jog dabartiniai gyventojai kažkaip nepritampa prie to miesto. Neatitinka Vilniaus maso — Vilnius yra už juos didesnis. Iš dalies kaip tik dėl to pasaulis man atrodo deformuotas. O juk tai nėra. Turime atsiminti, jog Vilniuje dabar spiečiasi lietuvių rezistencija, kurią nei valandėlės nesvyruodamas pavadinėsi didžia. Mano asmeniniai kontaktai su ja buvo labai neįžymūs (nors variau privačių karą su režimu ir syki sužaidžiau va banque). Bet ji buvo Vilniaus oro dalis.

Valdžios pozicijos lietuviškąjį nacionalizmą visada buvo dalytę. Žinoma, viena ranka ji stengėsi jam nusukti sprandą, bet kita, sakytum, po truputiuką maitino. Darė keistas laikinuos nuolaidas — netgi Stalino epochoje. Jau minėjau Gedimino alkštę. Keturiasdešimtaisiais metais nacionalizmas buvo absoliučiai uždraustas, tačiau per karą buvo leista mušti ne vien rusišką, bet — saikingu mastu — ir lietuviškojo nacionalizmo būgnus. Staiga paaiškėjo, kad galima girti Lietuvos didžiunosius kariaurai perregima (nors, reikia pripažinti, ambivalentiškai); po karo reikalai susipainiojo. Kai kurios nuolaidos buvo taktinis žingsnis dideliame tautos pavergimo žaidime. Kitais atvejais manevravo lietuvių tarybomis elitais, kuris sakiau, giliausioje eindamas tylomis sabotavo rusifikaciją. (Kaip sakiau, giliausioje gėmėje jis yra pačėlusiai antirusiškas, nors pakanka truputiuką spustelėti, ir jis padarys visa, kas reikalaujama, netgi daugiau). Be to, yra žymiai lengviau valdyti, suindanti lietuvius prieš lenkus, lenkus prieš lietuvius, visus prieš žydus ir taip toliau (lenkus, lenkus prieš lietuvius, visus prieš žydus ir taip toliau (lenkus, lenkus prieš lietuvius, visus prieš žydus ir taip toliau, nes nediidelės). Na, o rusai yra geras baubas: nedarykite to ir to, nes rusai mus pasmaugs. „Piesnia i plaska“, žinoma, klesiti, net labai estetiizuoti, nedaugeliui skirtų renginių pavidalu, o „dainų šventės“ yra lygiai tiek pat charakteringos režimui, kiek ir gūžės pirmosios demonstracijos. Didžiunosius kunigaikščius manė, jau kažkaip nepatogu. Tačiau buvo atstatyta Trakų pilis, tarsi įsitينو Chruščiova, bet jo tarybiškas įmiršis liko

tema galima perskaityti, taigi sužinojau ir apie senąją Vilniaus masoneriją (tarpukario masonerija, žinoma, yra man terra incognita), ir apie šubravcus, ir apie Kontrimą. Po to referato su bičiuliais net įsteigėme ratelį pagal šubravcu modelį; tai buvo rizikinga, turint omenyje visareges KGB akis, bet kažkaip iširpo berniškuose pokštuose, na ir alkoholyje. Šiaip ar taip, žinojau apie ano Vilniaus tradicijas. Bet kartu jutau, jog mano tradicijai veikiau priklausė Poška — šubravcu išnuoktas keistuolis — ir Daukantas, turėjęs ryšių su filomatais, bet pasukęs kitu keliu, tapęs pirmuoju lietuvių istoriku. To Daukanto likimas yra jaudintis: tai truputį komiška figura, turinti ir kažkokio šventumo. Man buvo ir liko reikšmingas Donelaitis, aštonioliktojo amžiaus poetas, mano manymu prilygęs Europos didiesiems. Čia dera pasakyti kelis žodžius apie kalbą. Vilnius, kuris dabar yra perpus lietuviškas miestas, vartoja keistą koine, kadangi i jį suvažiavo visų Lietuvos tarninų atstovai, o antra vertus slaviškas (ir tarybintis) žargonas irgi daro poveikio. Todel naujoji lietuvių poezija iš dalies yra maištas prieš tą koine (čia kaip tik padeda praeities rašytojai), iš dalies jos imantrus perdirbimas. Nota bene rusų jambas nekeliu man pasipriešinimo, nes tai ir lietuvių jambas, turįs ilgą tradiciją, ir, manyt, atinšką kalbos dvasią (tikriausiai viską lemia kirčiavimo sistema, bet tos temos nepiletsiu, nes tai jau lingvistika). Šiaip ar taip lietuvių literatūra — maža dalimi susijusi su Vilniumi — yra mano asmeninė erdvė; bet universiote pamilau ir lenkų literatūrą. Rusų irgi, net šip-riai pamilau.

Aišku, niekas manęs to nemokė. Čia prisiminsiu savo pirmuosius politinius nuotykius. Mokyklėje virtau komjunuoliu, ir man net atrodė, jog kaip tik šiuo keliu eimant galima pataisyti pasaulį. Į komjauinimą buvo tempiami daugmaž visi, todėl universiote komjaunuoliai įvairiai atrodė — jie nevisada buvo bukagalviai ir stalinistai, nors bukagalviai ir stalinistai, suprantama, vyravo ir visuomet tardavo paskuinių žodi. Priklausian prie vad. tikinčiųjų, kurių, kiek galu suvokti, buvo nedaug. Dvidešimtas suvažiavimas man ir porai mano draugų buvo šokas (netgi nepaisant to, ką jau žinojome); bet galu nurodyti visiskai tiksliai savo tikrosios mutacijos datą — tai 1956 metų lapkričio kevirtoji, kai buvo užgniauztas vengrų suklimas. Paskui prasidėjo Pasternako byla. Keturiuose parašėme jam laišką su pasigėrėjimo žodžiais. Tada perskaičiau visus jo eilėraščius

ir pusę įsmokau atmintinai. Bandėme leisti studentišką literatūros almanachą „Kūryba“, kuris įstrigo cenzūroje ir viešai buvo pavadinamas priešišku. Mane metams išgrūdo iš universiote. Tuos metus aš laikau palaimingais. Skaičiau nuo ryto iki vakaro. Tuomet ir supratau, kas yra rusų poezija, na ir iš viso, kas yra literatūra.

Nadežda Mandelštam mėgsta žaidimą, kuri pati prasimanė: Nadežda kiekvienam suminėti dešimt tikrai išsilavinusių (ir nesėmų) žmonių Tarybų Sąjungoje. Bežaidžiant paaiskėja, kad tokių yra tik du: vienas kalbininkas ir vienas Bizantiškos kultūros specialistas. Tada ponia Nadežda atskleidžia paslaptį: abu kiaurą vaikystę sirgo ir nelankė tarybinės mokyklos. Tokios laimės neturėjau. Bet jei įsigijau šioki toki išsilavinimą — įsigijau per tuos vienerius metus. Universiote gavau tik svarbiausias lituanistikos žinias (beje, stambūs jos regionai man liko neprieinami); suspažinau ten su Marksu, ko anaipol nesigailiu, ir šiek tiek studijavau klasikinę filologiją. Ieškojome su bičiuliu net kokio nors rabino, kad jis duotų mums supratimą apie hebrajų kalbą, bet kur tu pokario Vilniuje rasi rabiną! Šiaip ar taip pasirodė, kad kažko galima išmokyti. Galima plaukti melo ir nereikalingų informacijų, Niagara prieš srovę, ir net užplaukti į viršų, tik nieko negali tempūs paskui save — kiekvienas turi tai daryti pats. Čia prisipažinsiu, kad mane formavo ne tik Vilnius, bet ir Maskva, labai idomus miestas, nes anot Zinovjevo ten yra viskas ko širdis geidžia: katalikai ir budistai, avangardistai ir disidentai, matematikai ir merginos, kokių Paryžiuje nerasi. Tiesa, dauguma tų merginų dabar jau kaip tik Paryžiuje. Arba Londone. Bet meskime juokus į šalį: Maskva tai rimtas patyrimas.

Vienu požiūriu esu tipiškas luošas tarybinis pilietis — nesu šisneku jokia svėtina kalba (išskyrus rusų ir lenkų), net dabar Amerikoje angliškai šnekėti man sunkoka. Skaitau, tiesa, kelionis kalbomis, bet atrodo, kad tame pasyvaus mokėjimo rate ir likstu, o tai manę pasėlusiai kamuoja. Tiesa pasakius, kam gi žmogui iš Tarybų Sąjungos tos kalbos? Vakaryų knygos jam priimanamos absurdiškai mažais kiekiais, periodika visai neprieinama, apie keliones geriau nešnekėkime. Juo svarbesnė man buvo lenkų kalba; ir ne man vienam. Pažinojau dešimt ar daugiau žmonių, kuriems ji irgi buvo langas į pasaulį. Daug metų susitikdavome lenkiškai me knygyne Gedimino gatvėje; i rinkas mums

patekdavo ir tokių knygų, kokių tame knygyne nebuvo — patekdavau ir tavo rašyų. Diskutuodavome ir juokaudavome savo tarpė lenkiškai, iš dalies norėdami suklaidinti pašalines ausis, iš dalies dėl snobizmo, iš dalies iš meilės lenkų kalbai, nes jai už daug ką buvome dėkingi.

Čia prisartinu prie lietuvių-lenkų problemos. Man asmeniškai mūsų tautų antagonizmas atrodo didžiulė kvailystė, ir norėčiau tikėti, kad jie yra praeities reikalas. Manau, kad didelė, gal vyraujanti jaunosios kartos dalis Lietuvoje dabar neįjunta lenkams jokio priešikumo. Įtariu, jog tas pat yra ir kitoje puseje; gal dar kur užsiliko lenkų aristokratiškumo, poniškumo poza lietuvių atžvilgiu, o gal ir ne. Virš mūsų persirito tokia epocha, jog senieji ginčai atrodo mažareikšmiai. Bet gal problema yra kiek sudėtingesnė.

Lietuva įsigijo tautinę savimonę gana vėlai, sunkiai ir kaip tik opozicijoje prieš Lenkiją. Lenkų kultūros įtaka, ypač po Lublino unijos, buvo milžiniška; manau, kad aplamai imant pozityvi, nors čia beveik nė vienas lietuvis su manimi nesutiks. Be Lenkijos nežinomume daugelio dalykų, gal ir politinių teisių sąvokos. Na ir mūsų tautinis atgimimas turėjo tipiškus lenkiškus „viršonių“, kartais sarmatiškų, kartais mesianiškų, tik tie modeliai paradoksaliai nukrypdamo prieš lenkų kultūrinę dominaciją. Viskas buvo „atvirkščiai“. Jogaila yra išdėvėtas, Jonušas Radvila yra didvyris ir taip toliau. Tauta turėjo atsisoti ant kojų. Ji tai darė kartais nemikliai, pasiduodama vaikiškiems kompleksams, kuriuos lengva atleisti, nes pradžioje jie pasitaiko kiekvienam. Tačiau kompleksai gyvuoja pasitūstai ilgai ir virsta balastu. Kalbi apie lenkišką neadaidumą; šit, lietuvių tikriausiai dar neataidėsi, atsimena skriaudą šimtus metų. Mes netgi tuo didžiuojames, nors kažin ar verta. Atsimename, jog lenkų kultūrinė (ir socialinė) dominacija aštuonioliktojo amžiaus Lietuvoje buvo lietuviams gresminga — mes galėjome netekti kalbos ir atskiro istorinio kelio. Pridėk skaudų, per kelis amžius susikauptus pojūti, jog lietuvių yra antraeilė tauta valstybėje, ir kas iš to pojučio seka — tam tikrą didybės maniją, susijusią su persekiojimo manija. Lengva tatau pajaukti, nors čia gimsta ir sveikos ambicijos. Asmeniškai visai neįjuntu, kad kaip lietuvis priklausčiau antraeilei tautai; jaunoji Lietuvos karta nuo to pojučio atsipalaiduoja, nes Lietuva dabar bet kurio atžvilgiu turėtų nenusileidžia kitoms Rytų Europos šalims; bet kai kurie arche-

tipai išleka ir gali atgimti, ypač todėl, kad totalitarizmo patūris iš viso nėra palanki protingiems ir tolerantiškiems požūriams. Esti: kažkoks įprotis demonizuoti lenkus. Pagal šį mentalitetą (turinti įtakos, nors jau ne per didžiausios), tiems lenkams išties amžius rūpi vienas vienintelis dalykas: kaip čia Lietuva prie Lenkijos prijungus, nutautinus ir aplamai sumaišius su purvais. Lenkai esą pavojingesni už rusus (nes juk jie katalikai ir europiečiai). Egzistuoja stereotipinis įvaizdis — machiaveliškas lenkas, gal iš Ašmenos, o gal iš Alapharos, kuris visada pasieks savo tikslą, jei ne jėga, tai klaida. Šičia, emigracijoje, dažnai stebiu tą mentalitetą, ir man tada būna siaubingai gėda, nes juk tai kažkoks nesubrendimas daugmaž iš Gombrowicziaus romanu. Subrendusios tautos — o lietuviai dabar, be abejo, tokie yra — nutautinti tiesiog neįmanoma, net jei kas to labai norėtų. Visas šitas stereotipas — tai inercija ir traukimas atgal. Jis gali būti parankus tik režimui. Todėl negalima užmiršti, kad jo esama, ir reikia vengti — taip pat ir lenkams — veiksmų, galinčių stiprinti ar gaivinti panašius jausmus.

Reikalas, aišku, paliečia Vilnių. Yra specifika lietuviška Vilniaus mitologija; manau, kad ji suvaidino to miesto istorijoje didesni vaidmenį, negu, pavyzdžiui, ekonominiai santykiai. Lenkams Vilnius buvo „kresų“ kultūrinis centras, svarbus, bet šiaip an taip provinciškas. Lietuviams tai istorinio reštinumo ir identiteto simbolis, kažkas panašus į Jeruzalę. Devyniolikajame ir dvidešimtajame amžiuje lietuvių vaizduotė žymia dalimi formavo karališko ir šventų, prievarta išplėšto Vilniaus mitą. Tas mitas nevisada mane traukia, ypač jo kunigaikštiskai karališkoki dalis, bet turime sutikti, kad kažkokios tiesos čia esama, nebūvo hanziškas centras, o kaip tik sostinė, sakralinis miestas, na ir didžioji Universiteto buveinė. Taip pat nebuvo kolonistų kūrinys, o natūraliai išaugo iš savo aplinkos. Todėl ginčijantis dėl Vilniaus, kaip Tu, beje, pastebėjai, ginčijamasi dėl to miesto istorinio rango: ar jis turi būti regionalinis, ar priklausyti prie tradicinių Rytų Europos sostinių. Ginčijamasi taip pat dėl Lietuvos rango ir išlikimo. Nes Lietuva be Vilniaus yra valstybė eiteminė, o su Vilniumi atgauna visą savo praeitį ir visą istorinę atsakomybę.

Didelių kovų tarp Lietuvos ir Lenkijos nebuvo, tačiau Vilniaus problema buvo rimta. Miestas palaipsniui virto lenkiška

(taip pat ir žydiška) enklava lietuviškoje teritorijoje. Minėtoje knygoje „Visas Vilnius 1913 metais“ yra tik dvi lietuviškos pavardės: tiesa, ne bet kas, o Smetona ir Basanavičius (pirmasis Nepriklausomybės akto signataras). Apylinkėse dar devynioliktajame amžiuje buvo kalbama daugiausia lietuviškai (sužinotajau apie tai kaip tik studijuodamas Mickevičiaus epochą). Tą istorinį, etninį, na ir socialinį mazgą išrišti galėsi nebent saliamoniškos galvos, kurių istorija mūsų tautoms, apskritai imant, šykštėjo; beje, ir laiko buvo per mažai. Taigi elgtasi neįsamtinagai. Lietuviai negalėjo ir ligi šiol negali atieisti nei Želigowskio epizodo, nei Bocianškio ir kitų polonizacinių užmačių; taip pat negalėjo suprasti Pilsudskio federacinių idėjų, ir čia tiesa buvo jų pusėje, nes federacija daroma ne tokiais būdais, net jei ji būtų imanoma, kuo aš šiek tiek abejoju. Bet, antra vertus, nenorėjo suprasti, kad lenkai irgi turi teisių i Vilnių, nes lenkų gyventojai ir kultūra ten tada vyravo. Prievartinis lietuvinimas, lygiai kaip ir lenkinimas, būtų buvęs neatleistina nuodėmė. Šiaip ar taip, „klasingo lenko“ stereotipas tais laikais, deja, labai paplito. Kauno Lietuva laike save, taip sakant, Piedmontu, kurio tikslas yra užimti Romą, atseit Vilnių. Tai nebuvo grynai valstybinis reikalas — veikiau tatau priklausė masinių įausmų sferai. Ir tikslas buvo pasiekta, nors istorinės Ironijos dėka lietuviškasis užsispyrimas laimėjo tragiskiausiomis aplinkybėmis.

Bet šiandien, atrodo, abu laikome, jog tas ginčas yra išspręstas. Patyręs dvidešimtąjį amžių, Vilnius virsto nauju miestu. Tiesa, jis tebėra provincija, nelgi blogesnė, kadangi visa Sąjunga yra siaubinga provincija. Tebėra enklava, tik dabar jau lietuvių ir rusų enklava daugiausia lenkų gyvenamose apylinkėse. Bet turitu vilties, kad jis taps demokratinės Lietuvos sostine. Lietuviai — net labai sunkiomis sąlygomis — sukūrė tam prielaidas.

Kiek per anksti kalbėti apie tą demokratinę Lietuvą. Vis dėlto manau, kad reikia ją turėti omenyje kaip galimybę ir kaip užduotį. Šioje perspektyvoje taip pat turime masyvių apie naujus lietuvių — lenkų santykius. Masyvi iš esmės ne apie ateitį, o apie dabartį, nes artimiausioji ateitis — tai tos pačios pešynės su totalitarine sistema, tik vykstančios kažkokiomis rimtesnėmis formomis (o tos formos jau lyg ir ima atsirasti Lenkijoje). Vilnius, ta amžinoji enklava, čia gauna naują šansą. Jis yra susikertančių etninių zonų miestas ir sykiu visos Rytų Europos modelis. Sugyvenimas ir savitarpio praturtū mas turi atstoti buvusią

trinti, ir kaip tik antitotalitarinis sąjūdis čia gali daugiausia padėti. Imkime, pavyzdžiui, žydų klausimą. Tavo teisybė: Vilnius nebėra tas pats be žydų rajono, kuri sunaikino iš dalies vokiečiai, iš dalies tarybų valdžia. Bet negausūs Vilniaus žydai liko reikšminga grupė. Jų santykiai su lietuvišais nėra lengvi, nes karo metu dalis lietuvių — lygiai kaip dalis lenkų, rusų ir kitų — tikrai leidos įtraukiamai i nuskalimus. Yra čia daug priežasčių, i kurias šioje vietoje nesigilinsiu; taip pat reikia pasakyti, kad šimtai lietuvių gelbėjo žydus, rizikuodami net gyvybę; bet nusikaltnas yra nusikaltnas, ir nieko čia nepadarysi. Pastaruoju metu lietuvių emigracijoje sukėlė triukšmo televizijos filmas „Holocaust“, kuriame kalbama apie lietuvių SS legioną, likviduojanti Varšuvos getą. Formaliai imant nebuvo tokio legiono, buvo veikiau atskiri asmenys; bet ta proga kai kas panoro „apibūti tautos garbę“, lyg būtų galima ką nors apginti nutylint faktus, netiksliai juos nupasakojant ir vertčiant kalbė vokiečiams arba i patems žydams. Visa tai buvo tik kompleksų ir nevisiskai grynios sąžinės įrodymas. Šit, man, žmogui iš anapus, tai tiesiog nesuprantama. Nes tikriausiai jau atsipalaidavome nuo to komplekso. Žinome keletą akcionių. Pirmiausia, kad apie joki nuskaltną nevalia tylėti. Antra, kad buvo ir yra kolaborantų, kartais gausingusių, kartais nelabai gausių, žiūrint istorinės situacijos, bet nebuvo ir nėra tokio daikto kaip kolaboruojančios tautos. Trečia, kad antisemitizmas ir sovietizacija — tai maždaug viena ir tas pat. Lietuvių kultūrai didelis nuostolis, kad šaltkviaduoti visi žydiškojo Vilniaus pėdsakai, net ir tai, ką buvo galima išsaugoti; ir absoliuti gėda, kad oficialiai nekalbama apie išdudytus žydus — minimi tikrai „nekalni tarybiniai pilietai“. Supratęs tuos paprastus dalykus labai palengvėja lietuvių — žydų problemų sprendimas ir kasdieninis bendradarbiavimas. Antisemitizmas Lietuvoje, išskyrus oficialųjį, šiandien yra gerokai susilpnėjęs, gal net nyksta. Be abejo, žydas tai maio geriau, bet esu tai girdėjęs ir iš žydu.

Tas pats modelis gali praversti gerinant lietuvių — lenkų santykius, net ir lietuvių — rusų santykius, nors visi šie atvejai labai skiriasi. Lietuviškumo ir lenkiškumo klausimas istoriškai yra basiai susipainiojęs, nes pati lietuvių sąvoka, lygiai kaip ir lenkų sąvoka, laikui bėgant kitėjo. Viena prasme lietuviškai yra Mickevičius ir Syrakomlė, kita Witkacy, Gombrowiczus, na ir Mliozas, trečia, Poška ir Dankantas, kevirta šių dienų rašytojas, o

Juk Oskaras Milašius netgi pentkajia prasme. Aišku tik tiek, kad mūsų tautos yra susijusios ir viena be kitos kažkaip neapsieina. Virsdama modernia tauta ir valstybe, Lietuva turėjo pabrėžti, kad skiriasi nuo Lenkijos. Bet dabar to pabrėžti nebereikia, nes tai savaime suprantama; nedera taip pat ir plūstis, nes, kaip jau sakiau, tai tik režimui paranku. Sakai, kad naujasis lietuvių nacionalizmas neišvengiamai buvo spazmatiškas ir ankštas; gal nevisada, nes būta kažkokių mėginimų užmegsti dialogą su lenkais, į kuriuos, beje, būdavo atsakoma „niekad, niekados“; būta įvairių netikėtų suartėjimų, įskaitant asmeninius ir šeimyninius; bet su tinku, jog ten buvo nemažas fanatizmo ir paprasio nuginčiuojančio kvailumo procentas, kaip, beje, ir kiekvianame nacionalizme — prancūzų, flamandų, gal net retoromanų, kas ji žino. Turbūt mažoms tautoms tai lengviau atleisti, bet šiaip ar taip mes neturėtume to sau atleisti patys. Bet tai jau seni laikai. Taip pat, sakysime, „Vidurinė Lietuva“ yra plusquamperfectum. Praeityje liko federacinės „krajovcų“ svajonės: juk dabar „krajovcų“ Lietuvoje nėra, pats jų egzistavimo faktas buvo man naujiena — gal tai rodo menką mano išsilavinimą; bet su tinku, jog toje programoje buvo vertingų minčių, ir tai dera atsiminti. Suomiškai švediško tipo sprendimas būtų geras daktas, nors tai tikriausiai jau prarasta galimybė. Tas pat liečia lietuvių literatūrą lenkų kalba (nors gal tokia literatūra tam tikra prasme egzistuoja: bučiau linkęs prie jos priskirti, pavyzdžiui, Tavo „Isos slenjis“). Bet pirmausia turime atsižvelgti į realią padėtį. O reali padėtis — tai du šimtai tūkstančių lenkų Vilniaus krašte ir gal apie dvidešimt tūkstančių lietuvių Suvalkų krašte. Jų tarpe jau nebėra aristokratų, beveik nėra inteligentų; tai socialiai ir darbininkai, režimo sutrypi žmonės, turintys teisingai žmoniškai gyventi. Piktinuos, mardydamas, kaip lietuviškai traktuojami Seimų apylinkėse, juo labiau, kad tai daro lenkų Bažnyčia, turinti tiek nuopelnų. Bet jei kada prasidės priverstinis, nesavonoriškas lietuvinimas Vilniaus krašte (dabar jo praktiškai nėra, nes ji atstoja rusinimas), aš pirmasis pasakysiu „ne“. Ir, tikruosiu, nebūsiu vienintelis.

Tavo teisybė: anapus oficialiųjų melų fasado visoj Rytų Europoj lengva rasti nacionalizmus. Tai ambivalentiška, bet labai pavojinga jėga. Visa pasaulinės kultūros vertė šypi tradicijų ir kalbų įvairume; bet kai kalba ir kilimė virsta amuletu, gelbstinčiu per skerdynes, tai jau geriau norėčiau būti tuo pa-

skerstuoju. Tautinių jausmų humanizacija yra visų svarbiausias reikalas; ką gi, turime prie to, kiek įstengiamė, prisidėti. Lietuvių saviaidžioje esama labai pozityvių reiškinų, apie kuriuos jau užsiminiau. Bet kartais pasigirsta tradiciniai balsai, panašūs į endekų, tikrai a rebours. Tai atsitinka vis dėlto nepalyginti rečiau, negu emigracijoje, ir čia visa paguoda. Lietuvių savilaida, apimamai imant, nėra inteligentijos reikalas, tačiau prieina prie inteligentiškų išvadų. Kai dėl manęs paties, tai Lietuvoje prieš kokius dešimt metų būdavau, o emigracijoje, žinoma, būnu kalbinamas kažkuo panašiu i tautos išdavimą. Mat, esu kosmopolitinas, judofilas, polonofilas, netgi rusofilas. Pavyzdžiui, Lietuvos pykšta, kaip tik dėl to, kad tai saviškai. Pavyzdžiui, Lietuvos Helsinkio grupės silpnybė būdavo įžiūrima šiai kur: tai ne lietuvių, o „bendrasovietiniai“ disidentai. O kaip gi kitaip? Reikalas yra beviltiškas, jeigu jis nėra bendras; be to, jautiamės emociškai susiję su viskuo, kas ten vyksta. Ten — vadinas, ne vien Sąjungoje, bet ir visoje Rytų Europoje. Esame Rytų Europos disidentai. Ar tiesiog Rytų Europos žmonės, — tai iš esmės yra tas pat. Vilnius tampa vienu iš centrų, kur gimsta šia naujoji Rytų Europos formacija: gal jam istorija taip lėmė. O juk ir Tu pats tai formacijai priklausai: rašei apie tai ne kartą ir geriau už visus kitus.

1978. VIII.

Tomas Venclova

ATVIRAS LAIŠKAS LIETUVIAMS IR LIETUVOS LENKAMS

Pastaruoju metu Lietuvoje regime nepaprastus įvykius. Žmogaus teisių ir tautos teisių idėja, kurią daug metų gynė saulelė disidentų, rizikuojančių kalėjimu, Sibiru ar priverstine emigracija, subrandino gražų vaisių. Ji virto visos lietuvių tautos nuosavybe. Jos gynimas šiandien yra šimtų tūkstančių, o gal milijonų Lietuvos piliečių natūralus refleksas. To revoliucinio proceso nebegalima sustabdyti ar pasukti atgal.

Valdžios natūralus refleksas — stabdyti tą procesą bet kokia kaina. Ilgainiui ji, be abejonės, pralaimės. Tačiau laikinos impe-